

ETIENNE DE LA BOETIE

POLITIKA POSLUŠNOSTI

Rasprava odobrovoljnom ropstvu [1550. godina]

Prevela
Edita Jankov

PRVI DEO

*Vladanje mnogih ne valja —
nek' jedan vlada nad vojskom,
jedan nek' bude kralj.*

Ove reči Homer stavlja u usta Odiseju ¹ dok se ovaj obraća narodu. Da nije rekao ništa osim „Vladanje mnogih ne valja”, bilo bi to dobro rečeno. Radi logičnosti trebalo je da kaže da vladavina nekih ne može biti dobra, pošto moć jednog jedinog čoveka, čim ovaj stekne titulu vođe, postaje štetna i nerazumna. Umesto toga izjavio je ono što zvuči glupo: „Nek, jedan vlada nad vojskom, jedan nek, bude kralj.” Ne smemo biti kritički prema Odiseju koji je tada verovatno morao da izgovori ove reči da bi ugušio pobunu u vojsci, i zato je, po mome mišljenju, birao reči da udovolji vanrednim prilikama pre nego istini. Sa stanovišta razuma, velika je nesreća biti bespogovorno na usluzi gospodaru, jer je nemoguće biti siguran da će gospodar biti blagonaklon, uvek je u njegovoj moći da bude svirep kad god mu se prohte. Imati više vođa u odnosu na jednog, znači biti višestruko nesrećan. Mada u ovom trenutku ne želim da raspravljam o pitanju o kojem se dosad dosta raspravljalo, naime, da li su drugi oblici vladavine bolji od monarhije, ² ipak bih voleo da znam, pre nego što posumnjam u to da monarhija treba da preovladava u državama, da li ona pripada takvoj grupi, pošto je teško poverovati da vlada blagostanje u državi u kojoj sve pripada jednom vladaru. Ovo pitanje, međutim, može ostati za neku drugu priliku i zaista bi zahtevalo posebno razmatranje koje bi, po prirodi stvari, obuhvatilo svakojake političke rasprave.

Za sada bih samo voleo da shvatim kako to da toliko ljudi, toliko sela, toliko gradova, toliko naroda, ponekad pati pod jednim tiraninom koji raspolaže upravo onom moći koju su mu oni poverili; koji je u mogućnosti da im nanese upravo onoliko zla koliko su oni voljni da podnesu; koji neće da ih muči, sem ako mu se suprotstave, umesto da mu se pokoravaju. Zaista začuđujuće! Toliko često čovek mora da se rastuži i zapanji nad činjenicom da milion ljudi pokorno služi u jarmu, na šta ih nije prinudila neka sila jača od njih samih, već jednostavno ushićenost i divljenje imenu jednog čoveka čiju vlast ne treba da poštuju. To je nesumnjivo osoba čijim kvalitetima nema zašto da se dive zbog nehumanosti i brutalnosti koje ispoljava nad njima. Slabost je ljudska jer često moramo da se podređujemo moći; moramo da činimo ustupke, sami ne možemo uvek biti oni jači. Prema tome, kada je neki narod primoran da ratuje, i samim tim služi jednoj političkoj grupi, kao što je grad Atina služila tridesetorici tirana, ³ ne treba se čuditi što se narod pokorava, već se jednostavno treba rastužiti nad takvom situacijom; umesto čuđenja i tugovanja, treba se strpljivo zamisliti nad zlom i pun nade upreti pogled ka srećnijoj budućnosti.

Ljudska priroda je takva da uobičajene obaveze u međuljudskim odnosima zauzimaju značajan deo naših života. Opravdano je voleti vrline, poštovati dobra dela, ispoljiti zahvalnost za nešto dobro, bez obzira odakle nam dolazilo, a neretko i nastojati da ukažemo počast odnosno ustupimo prednost nekome koga volimo i ko to zaslužuje. Neka zaslužna ličnost sa retkom moći predviđanja, ličnost koja je zaštitila narod u vreme opasnosti, odbranila ga izuzetnom odvažnošću, pokazala izrazitu brižnost pri upravljanju – ako se zbog svega toga ljudi obavežu da će takvu ličnost slušati i zavisiti od nje do te mere da joj poklanjaju određene povlastice – bojim se da to ne bi bilo pametno, jer ga time pomeraju sa položaja na kome je činio dobro i unapređuju na istaknut položaj sa koga može da čini zlo. Naravno, sve dok nastavlja da ispoljava dobru volju, ne treba se plašiti da će naškoditi neko ko je uglavnom dobronameran.

Ali, o blagi Bože! Kakva je ovo čudna pojava! Kako to da nazovemo? Kakva je priroda ove nesreće? Kakvo je to zlo, bolje reći, kakva degradacija? Videti beskrajno mnoštvo ljudi koje ne samo što se pokorava već je gurnuto u ropstvo! Kojim se ne upravlja, već nad kojim se sprovodi tiranija! Te olupine od

¹ *Ilijada*, knj. II, stihovi 204–205.

² Vladavina jednog jedinog vladara. Od grčkih reči *monos* (sam) i *arkhein* (vladati).

³ Autokratski Savet tridesetorice sudija koji su upravljali Atinom tokom osam meseci 404. godine p.n.e. Ispoljili su takav monstruozi despotizam da se gnevno stanovništvo Atine pobunilo i zbacilo ih.

ljudi nemaju imetka, nikoga svog, ni ženu ni decu, čak ni sopstveni život. Pogađaju ih pljačka, nemoral, svirepost, i to ne čini vojska niti horde varvara zbog kojih moraju prolivati krv i žrtvovati živote, već jedan jedini čovek; ne Herkules niti Samson, već jedan običan čovek. Najčešće je taj isti obični čovek najveća kukavica i mekušac u narodu, stran mu je barut, a na megdanu ne zna šta će. Ne samo što mu manjka snage da ljudima upravlja silom već jedva da je dovoljno muževan da legne sa ženom u postelju! Zar da prozivamo ljude da se podređuju takvom kukavičkom vodi? Zar da kažemo kako su kukavice i plašljivci ti koji mu služe? Ako se dvoje, troje, četvoro ne brane od tog jednog, to nam može izgledati iznenađujuće, ali ipak shvatljivo. U tom slučaju čoveka može da opravda moguć nedostatak hrabrosti. Ali ako stotina, hiljadu ljudi trpi čudi jednog jedinog čoveka, zar nije tačnije ako kažemo da im ne nedostaje hrabrosti, već želje da se pobune protiv njega, i da takav stav pre ukazuje na nezainteresovanost nego na kukavičluk? Kada ne stotina, ne hiljadu ljudi, nego stotinu pokrajina, hiljadu gradova, milion ljudi odbija da napadne čoveka od koga kao najljubazniji gest primaju nametanje kmetstva i ropstva, kako to da nazovemo? Da li je to kukavičluk? Naravno da u svakom zlu neizbežno ima granice preko koje se ne može. Dvoje, možda desetero boje se jednog; ali ako hiljadu, milion ljudi, hiljadu gradova ne uspeva da se odbrani od dominacije jednog čoveka, to se ne može nazvati kukavičlukom, jer se kukavičluk ne spušta tako nisko, kao što ni junaštvo ne zahteva da samo jedan čovek osvoji tvrđavu, napadne vojsku ili osvoji kraljevinu. Kakvo je to monstruozno zlo koje čak i ne zaslužuje da bude nazvano kukavičlukom, zlo za koje nijedan epitet nije dovoljno negativan, koje čak i priroda odbacuje, a naš jezik odbija da imenuje?

Stavite na jednu stranu pedeset hiljada naoružanih ljudi, a na drugu isto toliki broj; neka se sukobe u bici – jedna strana boreći se da sačuva slobodu, druga da je oduzme. Kojoj biste strani, onako otprilike, obećali pobedu? Šta mislite, koji ljudi bi hrabrije marširali u borbu: oni koji kao nagradu za svoje patnje očekuju očuvanje slobode ili oni koji ne mogu da očekuju druge nagrade za uzajamnu borbu sem zarobljavanja drugih? Jedna će strana pred očima imati blagodeti prošlosti i nade u sličnu sreću u budućnosti; oni će manje razmišljati o srazmerno kratkim patnjama bitke nego o onome šta posle čeka njih, njihovu decu i celokupno potomstvo. Drugu stranu nema šta da nadahnjuje hrabrošću, sem slab nagon za pohlepom, koji bleđi pred opasnošću i koji, po mome mišljenju, nikada ne može biti toliko jak a da ne ustukne pred najmanjom kapi krvi iz rana.

Zamislite se nad istinski čuvenim bitkama Miltijada,⁴ Leonide,⁵ Temistokla,⁶ sačuvanim u pisanoj istoriji i u mislima ljudi, kao da su se dogodile juče, nad bitkama vođenim u Grčkoj za dobrobit Grka i za primer svetu. Šta mislite, koja je to sila malom broju ljudi dala ne snagu, već srčanost da se odupru napadu tako ogromne flote koja je opteretila čak i mora, i da pobeđe vojske tolikih država, tako brojne vojske čiji su samo oficiri brojčano nadmašivali Grke? Šta drugo no činjenica da je u onim slavnim danima taj napor predstavljao ne toliko borbu Grka protiv Persijanaca, koliko pobedu slobode nad dominacijom, oslobođenja nad pohlepom.

Zadivljuje nas kad čujemo priče o odvažnosti koju sloboda budi u srcima onih koji je brane; a kako bi nas tek zapanjile vesti o tome šta se svakodnevno događa stanovništvu nekih zemalja, kako bi nas tek zapanjilo da jedan jedini čovek može da zlostavlja stotine hiljada ljudi i lišava ih slobode? Ko bi verovao takvim vestima samo na osnovu slušanja a da ne prisustvuje događaju kao svedok? I kad bi to bila pojava samo u dalekim zemljama i o kojoj bi nam drugi pričali, ko od nas ne bi pomislio da su to izmišljotine, a ne potpuna istina? Nema ni potrebe za borbom da bi se pobedio taj tiranin, pošto je on poražen već samim tim što zemlja odbija da pristane na porobljavanje: nije neophodno tiranina lišavati bilo čega, prosto mu ne treba dati ništa. Nema potrebe da država učini bilo kakav napor za sebe, pod uslovom da ne čini ništa protiv sebe. Prema tome, sami stanovnici dopuštaju, bolje rečeno, sprovode u delo sopstveno pokoravanje, pošto bi odbijanjem da se pokore bili oslobođeni. Jedan narod sam sebe porobljava, preseca sam sebi grkljan kada može da bira između vazalstva i položaja slobodnog čoveka, a ipak okreće leđa slobodi i stavlja sebi jaram, pristaje na bedu, štaviše, naizgled je pozdravlja. Ako bi narod išta koštalo da povрати slobodu, ne bih ovoliko podsticao na delanje, mada nema ničeg što čovek ne bi dao samo da povрати svoje prirodno pravo da sebe od zaprežne životinje ponovo uzdigne u čoveka. Ne tražim od njega

⁴ Atinski vojskovođa, umro 489. godine p.n.e. Neke od njegovih bitaka: pohod na Skite; bitke kod Lemnosa, Imbrosa, Maratona, gde je poražen Darije Pemijan.

⁵ Kralj Sparte, poginuo kod Termopila 480. godine p.n.e. braneći klanac zajedno sa tri stotine odanih Spartanaca protiv Kserksa.

⁶ Atinski državnik i vojskovođa, umro 460. godine p.n.e. Neke od njegovih bitaka: pohod na egejska ostrva, pobjeda nad Persijancima pod Kserksom kod Salamine.

previše hrabrosti; neka sumnjivoj bezbednosti nesrećnog života dâ prednost pred neizvesnom nadom u bolji život. I šta onda? Ako za postizanje slobode ništa više nije potrebno sem čežnja za njom, ako je dovoljan samo jedan jedini čin volje, postoji li ijedan narod na svetu kome je jedna želja previsoka cena za to da povрати prava koja bi inače morao da otkupi sopstvenom krvlju, takva prava čiji gubitak živote svih čestitih ljudi neizbežno čini neizdrživim, a smrt znači oslobađanje od takvog života.

Svako zna da će od male iskre da se razgori vatra i da će plamen sve jače buktati sve dok mu se dodaju drva. Ako se vatra ne ugasi, nego joj se jednostavno ne dodaje više goriva, pregoreće, izgubiće snagu i plamena neće više biti. Isto tako, što više pljačkaju, što više otimaju, što više ruše i uništavaju, tiranima se više pruža, obećava i oni samo postaju moćniji i strašniji, spremniji da uništavaju i ruše. Ali ako im se ništa ne pruža, ako im se bez nasilja naprosto niko ne pokorava, razgolitiće se, postaće nemoćni kao ništa, baš kao kad koren ne prima više hranjivih sokova, grana se osuši i uvene.

Da bi postigli željeno dobro, hrabri se ne plaše opasnosti; razboriti ne odbijaju da trpe patnje. Tromi i kukavice su ti koji nisu u stanju da izdrže teškoće niti da ostvare svoja prava; zaustave se na čežnji, a kroz plašljivost gube odvažnost potrebnu da ostvare prava, mada želja da u pravima uživaju postoji u njima kao deo njihove naravi. Čežnja svojstvena mudrima, nesmotrenima, hrabrima i kukavicama, podjednako je čežnja za svim onim što bi ih, kada se postigne, usrećilo i zadovoljilo. Pa ipak, jedan element nedostaje. Nije mi jasno kako to da priroda ne usadi u srca ljudi žarku želju za slobodom, toliki blagoslov i tako potreban, koji kada se sloboda izgubi, uzrokuje tolika zla da čak i blagoslov koji ostaje izgubi ukus i aromu, jer je ropstvom korumpiran. Sloboda je, izgleda, jedina radost koju ljudi uporno ne zahtevaju; dakako, kada bi je zaista želeli, dobili bi je. Čini se da odbijaju tu dragocenost, pošto se do nje tako lako dolazi.

Jadni, bedni i bezumni narodi, države tvrdoglavi u svojoj nevolji i slepi prema sopstvenom dobru! Dopuštate da vas lišavaju najvećeg blaga na sopstvene oči; s njiva vam se uzima čar, domove vam pljačkaju, porodicu i imetak otimaju. Živite kao da baš ništa ne možete smatrati za svoje; prosto se čini da ste srećni što su vam oduzeti imanje, porodice, goli životi. Sve to razaranje, nesreća, propast, zadesili su vas ne zbog stranih neprijatelja, nego zbog jednog neprijatelja kome ste vi dali moć koju ima, za koga hrabro idete u rat, za čiju veličinu ne odbijate da smrti ponudite svoje telo. On koji tako vlada vama ima samo dva oka, samo dve ruke, jedno jedino telo, ne više od bilo koga među brojnim stanovnicima vaših gradova; zaista nema ništa više od one moći koju mu vi poveravate da bi vas uništio. Odakle mu toliko očiju da vas uhodi, ako mu ih vi sami ne omogućite? Otkud mu toliko ruku da vas udara, ako ih nije pozajmio od vas samih? Stopala kojima gazi po vašim gradovima, odakle mu, ako to nisu vaša? Otkud mu moć nad vama, sem uz vašu pomoć? Kako bi se usudio da nasrne na vas da nema vašu saradnju? Šta vam može ako vi sami ne zažmurite pred lopovom koji vas pljačka, ako ne saradujete s ubicom koji vas ubija, ako niste sopstveni izdajica? Vi zasejete njive da bi on mogao da ih opustoši; uređujete i punitite svoje domove da bi on imao šta da pljačka; podižete kćeri da bi on mogao da zadovoljava pohotu; hranite decu da bi ih on odlikovao najvećom povlasticom za koju zna: da ih povede u svoje bitke, da ih šalje u klanicu, čini od njih sluge svoje pohlepe i instrumente svoje osvete; predajete se mukotrpnom radu da bi on uživao u zadovoljstvima i naslađivao se prljavim užicima; sami sebi uskraćujete da njemu omogućite da bude jači i moćniji kako bi vas držao pod svojom vlašću. Od svih tih poniženja, kakve ni životinje ne bi trpele, možete sebe izbaviti samo ako pokušate, ne da se oslobodite, već samo da želite slobodu. Odlučite da više ne služite, i već ste slobodni. Ne tražim da tog tiranina rukama oborite, već jednostavno da prestanete da mu pružate podršku. Tada ćete videti da liči na velikog kolosa kome su izmakli postolje i koji je pao pod sopstvenim teretom i razbio se u paramparčad.

DRUGI DEO

Lekari su nesumnjivo u pravu kad nas upozoravaju da ne diramo neizlečive rane; i ja verovatno pridikujem ljudima koji su odavno izgubili osetljivost i, izgubivši svest o njenoj krhkosti, očigledno pate od smrtne bolesti. Pokušajmo stoga da razumemo logički, ako to možemo, kako se dogodilo da je slepa volja za podređivanjem postala tako duboko ukorenjena u jednom narodu da ni sama ljubav za slobodu nije više prirodna.

Ako živimo u skladu s prirodom i onako kako nas je ona učila, složićete se, svi treba da slušamo roditelje; kasnije bi trebalo da razum prihvatimo kao svoju vodilju i ne pristanemo da bilo kome robujemo. S obzirom na poslušnost koju instinktivno ukazujemo ocu i majci, mi smo jednaki i svako od nas prihvata sebe za uzor. Pitanje da li je razum urođen ili ne, predmet je žestokih rasprava učenih ljudi i tema svake filozofske škole. Zasad mislim da ne grešim ako kažem da u našim dušama postoji urođeno seme razuma koje, ako se neguje dobrim savetima i vaspitanjem, prerasta u vrlinu, ali koje, s druge strane, uvene i istrune ako ne može da se odupre zlu koje ga okružuje. Ako je na ovome svetu išta jasno i očigledno, pred čime niko ne može da zažmuri, to je svakako činjenica da je priroda, stvorena od Boga, dobročinitelj ljudi, sve nas načinila po istom kalupu da bismo jedni u drugima videli drugove, bolje rečeno, braću. Ako je u podeli svojih darova priroda, po telesnim ili duhovnim obeležjima nekima bila naklonjenija no drugima, ona ipak nije imala nameru da nas smesti u ovaj svet kao na nekakvo bojište, a jače i pametnije nije obdarila zato da se ponašaju poput naoružanih bandita u šumi koji napadaju slabije. Pre bi se moglo zaključiti da je time što je nekima podarila više, a nekima manje, priroda imala nameru da pruži priliku za iskazivanje bratske ljubavi, da bi neki od nas imali snage da pomognu drugima kojima je pomoć potrebna. Prema tome, pošto nam je ova dobra majka odredila svet za mesto bivstvovanja, smestila u istu kuću, oblikovala po istom modelu, da bismo, gledajući se, gotovo prepoznali sebe; pošto nam je podarila glas i reči za održavanje bratske povezanosti i tako, opštom i uzajamnom porukom naših misli, postigla bliskost naših volja; pošto na svaki način nastoji da vezu naše zajednice i srodnosti učini što tešnjom i čvršćom; pošto na sve moguće načine otkriva nameru, ne toliko da nas poveže, već da od nas načini organsku celinu, nema sumnje da svi mi starimo prirodno slobodni, pošto smo svi braća. Shodno tome, nikome nije bliska pomisao da je neke od nas priroda stvorila za ropstvo, jer nas je ona, zapravo, stvorila jednakima.

Istini za volju, jalovo je raspravljati o tome da li je sloboda prirodna ili ne, pošto se niko ne može držati u ropstvu a da mu se ne nanese neko zlo, a u svetu kojim upravlja priroda, razume se, ništa nije tako protivrečno kao nepravda. Pošto je sloboda naše prirodno stanje, mi ne samo što je posedujemo nego imamo potrebu i da je branimo. Ako možda neki i sumnjaju u ovaj zaključak i ako su toliko iskvareni da nisu u stanju da prepoznaju svoja prava i urođene težnje, ukazaću svima njima čast koja im pripada i postaviti, takoreći, neuke zveri na propovedaonicu da bih svima pokazao njihovu pravu prirodu i položaj. Upravo zveri, tako mi Boga! Ako ljudi nisu sasvim gluvi, zveri urliču: „Živela sloboda!” Mnoge od njih uginu čim ih zarobe; kao riba koja izdahne čim izađe iz vode, tako ova stvorenja zažmure pred svetlošću i nemaju želju da prežive gubitak prirodne slobode. Kada bi životinje uspostavile svoje carstvo po rang, plemstvo bi bilo izabrano od ove vrste. Ostale, od najveće do najmanje, kada ih uhvate, pružaju toliki otpor kandžama, rogovima, kljunovima i šapama da jasno pokazuju životinjskim govorom šta gube. Posle, u zatočeništvu, tako jasnim znacima izražavaju svest o svojoj nesreći da je lako uočiti kako pre tave nego žive i nastavljaju da životare više tugujući za izgubljenom slobodom nego uživajući u robovanju. Kako drugačije objasniti ponašanje slona koji, braneći se poslednjim snagama, shvata da je uhvaćen i naleće na drvo da bi slomio kljove, čime izražava čežnju da ostane na slobodi koristeći razum i umeće da pridobije lovca. Nada se da će mu žrtvovanjem kljova, tom otkupninom biti dopušteno da povрати slobodu. Od rođenja hranimo konja kako bismo ga pripitomili da se pokorava našim naredbama. Toliko ga je teško izdresirati da kad počnemo da ga dresiramo, on grize uzdu, propinje se pri dodiru biča, dajući oduška nagonu i pokazujući pokretima da se ne pokorava slobodnom voljom, već pod prinudom. Šta više možemo reći?

Čak i volovi stenju pod teretom jarma,

A ptice u kavezu pevaju tugovanke,

kao što rekoh pre izvesnog vremena, poigravajući se našom francuskom poezijom. Neću da se ustručavam da vam pišem, o Longa, da pokažem neke svoje stihove koje vam nikada ne čitam zato što me toliko hvalite da preti opasnost da se uobrazim. Elem, pošto se sva stvorenja osećaju bedno, pate kad su potlačena i čeznu za slobodom; pošto čak ni životinje, iako stvorene da služe čoveku, ne mogu bez otpora da se naviknu na zauzdavanje, koji je to đavolski udes odrodio čoveka od prirodnog stanja da on, jedini stvor istinski rođen da bude slobodan, ne pamti svoje prvobitno stanje i ne čezne da ga ponovo zadobije?

Postoje tri vrste tirana: neki stiču istaknute pozicije na izborima, narod ih bira; drugi silom oružja, neki nasleđem. Oni koji su moć stekli ratnim sredstvima, postupaju na način koji jasno pokazuje da vladaju osvojenom zemljom. Rođeni kraljevi nisu ništa bolji, pošto su se napajali na nedrima tiranije, majčinim mlekom su posisali nagone tiranina, a ljude pod sobom smatraju nasleđenim slugama, pa prema ličnom nahodaženju, škrto ili izdašno, kraljevinu smatraju svojom imovinom. Međutim, onaj kome je narod dao vlast, meni se čini, morao bi da bude podnošljiviji i bio bi takav, po mome mišljenju, da se ne dešava ovo: čim sebe vidi na položaju višem od drugih, ponesen osobinom koju naziva veličinom, odlučuje da nikada ne napusti svoj položaj. Takav je čovek obično rešen da vlast dobijenu od naroda prenese na svoju decu. I čim njegovi potomci usvoje ovakav stav, začuđujuće je do koje mere nadmašuju druge tirane po svim vrstama nedela, naročito po surovosti, pošto ne nalaze druga sredstva da nametnu tu novu tiraniju, sem da pooštire vlast, a podanike do te mere udalje od svesti o slobodi da će ona, mada sveža u sećanju, ubrzo biti odatle izbrisana. Pa ipak, da budem precizan, uočio sam da postoje izvesne razlike između ta tri tipa tiranije, ali biram da ne vidim nijednu. Mada je način njihovog dolaska na vlast različit, ipak im je metod vladanja praktično isti. Oni koji su izabrani, postupaju sa narodom kao da dresiraju bikove. Osvajači pljačkaju narod. Oni koji su vlast nasledili, nameravaju da postupaju s narodom kao sa rođenim slugama.

Da bismo ovo pojasnili, zamislimo novorođena bića koja niti znaju za ropstvo niti su željna slobode, ne znaju čak ni značenje tih reči. Kada bi mogli da biraju između ropstva i slobode, šta bi izabrali? Nema sumnje da bi više voleli da ih vodi razum nego da budu izloženi naređenjima ćudljivog pojedinca. Jedini izuzetak, možda, predstavljaju Izraelci koji su, bez ikakve prisile ili potrebe, postavili sebi tiranina.⁷ Nikad ne mogu da čitam njihovu istoriju a da se ne razljutim, pa čak da postanem svirepo zlurad zbog tolikih zala koja su ih stoga snašla. Ali svakako da svi ljudi, sve dok su ljudi, pre nego što dopuste da postanu robovi, moraju na to da budu prisiljeni ili navedeni obmanom; porobljeni od stranih armija, kao što je to bio slučaj sa Spartom i Atinom koje je pokorila vojska Aleksandra Makedonskog,⁸ ili porobljeni od političkih stranaka, kao kada je u ranom periodu vlast nad Atinom prešla u ruke Pizistrata.⁹ Kada jednom na prevaru ljudi izgube slobodu, nisu ih u tolikoj meri izneverili drugi, već oni sami. To je bio slučaj sa narodom Sirakuze, glavnim gradom Sicilije kada su, usred očajničkih borbi, nesmotreno misleći samo na trenutne opasnosti, u vojskovođu unapredili Dionizija,¹⁰ svog najvećeg tiranina. Nisu bili svesni da mu poveravaju toliku vlast da će se ovaj prepređenjak, po pobedničkom povratku, ponašati kao da je porazio ne samo neprijatelje već i sunarodnike, unapredivši sebe od vojskovođe u tiranina.¹¹

Neverovatno je kako narod, čim jednom porobljen, potpuno zaboravlja na svoju slobodu pa se ona posle teško povraća. Tako lako i spremno prihvata poslušnost da se čoveku, kad razmišlja o toj situaciji, nameće zaključak da taj narod nije u tolikoj meri izgubio slobodu, koliko je stekao ropstvo. Istina je da se ljudi u početku podrede pod prinudom i prisilom. Međutim, oni koji dolaze posle njih slušaju bespogovorno i dobrovoljno prihvataju sve na šta su njihovi preci pristali, zato što moraju. Zato se ljudi, rođeni podjarmljeni pa odgajani, podizani u ropstvu mire, ne ulažući napore da žive pod prirodnim uslovima, nesvesni postojanja bilo koje druge države, odnosno prava, smatrajući sasvim prirodnim prilike pod kojima su rođeni. Nema tog naslednika, bio on raspikuća ili nemaran, koji neće ponekad pregledavati registre svoga oca da bi se uverio uživa li u svim blagodetima zaveštanja, odnosno, da li su njegova prava i prava njegovog pretka povređena. Ipak se nameće utisak da snažan uticaj običaja nije nadjačao naviku podređenosti. Kažu da je Mitridat¹² navikavao organizam na otrov. Poput njega i mi se učimo da gutamo i da se navikavamo na gorak ukus otrovnog ropstva. Nesporno je da nas priroda uobličava po sopstvenoj

⁷ Misli se na Saula, koga je miropomazao Samuel.

⁸ Aleksandar Makedonski je priznat za vladara svih Helena na Skupštini u Korintu, 335. godine p.n.e.

⁹ Atinski tiranin, umro 627. godine p.n.e. Pribegavao je lukavstvu i pretnjama da bi zaveo vlast u gradu i morao je da beži nekoliko puta.

¹⁰ Dionizije Stariji, tiranin Sirakuze, umro 367. godine p.n.e. Niskog roda, ovaj diktator se nametnuo intrigama, pučevima i pokajanjima. Opasnost od koje je branio ovaj grad bila je invazija Kartaginjana.

¹¹ Dionizije je prigrabio vlast u Sirakuzi 405. godine p.n.e.

želji i utiče na to da ispoljimo svoje bogate, odnosno ograničene sposobnosti, koje propadaju ako ih ne razvijamo, bez obzira koliko one vredele. S druge strane, okolina nas uvek nekako uobličava prema sebi, uprkos darovima prirode. Dobro seme koje u nas usađuje priroda toliko je tanano i nežno da se ne može odupreti ni najmanjoj ozledi pri pogrešnoj prehrani; teže izrasta, počinje da vene, da bi na kraju istrunulo. Voćke će očuvati osobene kvalitete ako rastu neometano, ali ako se okaleme, odmah ih gube i njihov plod će biti drugačiji. Svaka biljka nosi određene osobine, kvalitete i svojstva. Pa ipak, kada se smrzne, kada joj vreme, tlo ili baštovanove ruke ugađaju, odnosno ne ugađaju, ta ista biljka može da se razvija različito.

Svako je mogao da uoči da su stari Mleci, šačica ljudi koja je živela u takvoj slobodi da ni najpokvareniji među njima ne bi poželeli da zavladaju ostalima, rođeni i naviknuti da se ne nadmeću, osim u tome ko će prednjačiti u negovanju i proklamovanju slobode. Oni su od kolenke tako vaspitavani i odgajani da ni za šta na svetu ne bi ustupili ni jotu od svoje slobode. Ko bi, pitam vas, upoznat s prirodom takvih ljudi, mogao danas da poseti zemlju čoveka poznatog kao Veliki Dužd,¹³ i da tamo mirno posmatra ljude koji neće da žive drugačije, sem da služe tom čoveku i da održavaju njegovu vlast po cenu svojih života? Ko bi rekao da te dve grupe ljudi vode isto poreklo? Zar ne bi pre zaključio da je, napustivši grad u kome žive ljudi, naišao na zverinjak? Priča se da je Likurg, zakonodavac u Sparti,¹⁴ držao dva psa iste rase tako što je jednog tovio u kuhinji, a drugog trenirao u polju na zvuk vojničke trube i roga, da bi pokazao Lakedemonjanima da se i ljudi razvijaju na osnovu ranih navika. Odneo je ta dva psa na otvoren trg, a između njih stavio čanak supe i zeca. Jedan je potrčao ka čanku supe, a drugi ka zecu, mada su i jedan i drugi bili, kako je tvrdio, od istih roditelja. Ovaj vladar je, po svojim zakonima i običajima, vodio Spartance tako dobro, da bi svaki od njih pre umro nego priznao drugog suverenog gospodara, sem zakona i razuma.

Sa zadovoljstvom ću se priseliti razgovora iz antičkih vremena između jednog od Kserkovih ljubimaca, velikog kralja Persije i dvojice Lakedemonjana. Kada je Kserks opremao svoju veliku vojsku da osvoji Grčku, poslao je ambasadore u grčke gradove da zatraže vodu i zemlju. To je bio čin koji su Persijanci usvojili da prozovu gradove na predaju. Međutim, ni u Atinu ni u Spartu nije poslao takve glasnike: glasnike koje je pre toga poslao Darije, njegov otac, Atinjani i Spartanci su bacili u jame i bunare, uz opasku da odatle slobodno svome vladaru ponesu vode i zemlje. Ti Grci nisu dozvolili ni najmanje narušavanje vlastite slobode. Spartanci su ipak posumnjali da su takvim postupkom navukli gnev bogova, naročito gnev Taltibija, boga glasnika. Da bi ga smirili, odlučili su da Kserksu pošalju dvojicu svojih građana da umilostive boga za svirepu smrt Darijevih ambasadora. Dva Spartanca, jedan po imenu Spermije, drugi Bulije, dobrovoljno su ponudili sebe kao žrtvu. Krenuše tako i na svome putu stigoše do palate Persijanca po imenu Hidarn, kraljevog namesnika za sve azijske gradove na morskoj obali. On ih primi uz velike počasti, ugosti ih, zatim, reč po reč, upita zašto tako tvrdokorno odbiše prijateljstvo njegovog kralja. „Razmislite, Spartanci”, reče on, „i shvatite iz mog primera da kralj zna kako da počasti one koji to zavređuju. Verujte, da ste njegovi ljudi, isto bi učinio i za vas; da vas poznaje i da ste njegovi podanici, nema čoveka među vama koji ne bi bio gospodar nekog grčkog grada.”

„Rečima ovim, Hidarne, ti nas ne savetova”, odgovoriše Lakedemonjani, „jer si ti iskusio samo dobru stranu onoga o čemu govoriš. Ti ne znaš koje mi privilegije uživamo. Ti uživaš u kraljevju blagonaklonosti, ali ne znaš ništa o slobodi, o njenoj aromi i o tome kako je slatka. Jer da je poznaješ, sam bi nam savetovao da je branimo, ne kopljem i štitom, već sopstvenim zubima i noktima.”

Samo su Spartanci mogli dati takav odgovor, i obojica su dakako govorili kako su vaspitavani. Persijancima je bilo neshvatljivo da žale za slobodom, pošto je nisu ni upoznali, kao i Lakedemonjanima da podređenost prihvate pošto su okusili slobodu.

Katon iz Utike, još od malih nogu mogao je slobodno da šeta po kući Sule, despota. Zbog položaja i porodice njegovog roda, i zato što su Sula i on bili bliski rođaci, vrata mu nikad nisu bila zatvorena. Odlazio bi tamo uvek uz pratnju svog učitelja, kao što to beše običaj za decu plemenita roda.

¹² Mitridat VI (oko 132–63. godine p.n.e.), pored Hanibala najstrašniji i najmoćniji neprijatelj Rima. U tekstu se govori o njegovoj mladosti, kada je nekoliko godina proveo po strani, kaleći se i organizam čineći otpornim na otrov. U starosti, kada ga je Pompej porazio, pošto ga je izdao sopstveni sin, popio je otrov pa konačno morao da se obrati jednom blagonaklonom Galu da ga ubije bodežom (Plinije, *Istorija prirode*, XXIV, 2).

¹³ Vladar Mletačke republike.

¹⁴ Polulegendarna ličnost u vezi sa čijim životom Plutarh priznaje da je bilo mnogo nejasnoća. Ostavio je svojoj državi u nasleđe rigorozan zakonik koji reguliše zemlju, skupštinu, obrazovanje, i gde je pojedinac podređen državi.

Uočio je da su u kući Sule, u diktatorovom prisustvu, odnosno po njegovoj naredbi, neki ljudi bili zatvarani u tamnicu, neki osuđeni. Jedan je bio prognan, drugi zadavljen; jedan bi zahtevao imetak drugog građanina, drugi nečiju glavu. Ukratko, tamo se odlazilo ne kao u gradsku sudnicu, već pred narodnog tiranina. To ne beše sud pravde, već nova jazbina tiranije. Na sve to dete reče svom učitelju: „Što mi ne date bodež? Sakriću ga ispod odeće. Često odlazim u Sulinu sobu pre nego što ustane, a ruka mi je dovoljno jaka da ga se ovaj grad otarasi.” To su reči koje doista pripadaju Katonu. Beše to pravi početak jednog junaka koji je herojski završio svoj život. Čak i kada ne bismo pomenuli njegovo ime, odnosno državu, već samo konstatovali činjenice, ta bi epizoda jasno govorila sama za sebe, i svako bi pogodio da je reč o Rimljaninu rođenom u Rimu u vreme kad je taj grad bio slobodan.

I čemu sve ovo? Dakako ne zato što verujem da ta zemlja, odnosno baš ta oblast ima s tim bilo kakve veze, pošto na svakom mestu, po svakoj klimi gorko je biti podređen, a prijatno je biti slobodan, već samo zato što mislim da treba žaliti one koji dolaze na ovaj svet s jarmom oko vrata. Treba ih rasteretiti i oprostiti im što nisu videli čak ni senku slobode i, kako je nisu svesni, ne vide zlo koje trpe robujući. Kada bi stvarno postojala država Kimeraca koju pominje Homer,¹⁵ u kojoj je sunce drugačije sijalo nego kod nas, puštajući zrake šest uzastopnih meseci, a zatim ostavljajući ljude da dremaju u mraku sledećih pola godine, da li bismo bili iznenađeni činjenicom da su oni rođeni za vreme te duge noći navikli na mrak, pa dok im niko nije pomenuo sunce, nisu ni osetili želju da vide svetlost? Čovek ne žali za onim što nikad nije poznao. Čežnja dolazi samo nakon uživanja i, usred tugovanja, sećanja na minule sreće. Zaista je u prirodi čoveka da bude slobodan i da to želi, mada je njegova priroda takva da instinktivno sledi pravac koji mu je učenjem dat.

Priznajmo, dakle, da sve ono čemu je učen i navikavan, čoveku izgleda prirodno, a da mu je zapravo urođeno samo ono što prima svojom prvobitnom, netaknutom prirodom. Navika postaje prvi razlog dobrovoljnog ropstva. Ljudi su poput ždrebaca koji najpre grizu uzdu da bi je kasnije zavoleli, i propinjući se pod sedlom, ubrzo počnu da uživaju u pokazivanju ama i ponosno se šepure pod oklopom. Slično tome, čovek se navikava na pomisao da je oduvek bio u podređenom položaju, da su i očevi živeli na isti način. Pomisliće da mora da trpi zlo i uveravaće sebe na primeru i podražavanju drugih, konačno, dajući isključivo pravo onima koji mu naređuju, sa uverenjem da je to oduvek tako bilo.

Uvek se nađu takvi koji, obdareni više od drugih, osećaju teret jarma i ne mogu a da ne pokušaju da ga zbace. To su oni što se nikada ne mogu primorati na pokornost i koji uvek, kao Odisej po kopnu i moru, neprestano traže dim iz svoga dimnjaka i ne mogu a da ne tragaju za onim što im prirodno pripada, da se ne sećaju predaka, kao i ranijeg načina života. To su zapravo ljudi, oštra uma i dalekosežnog duha, koji se poput svetine, ne zadovoljavaju samo onim što im leži pred nogama, nego se osvrću okolo, ispred i iza, pa čak prizivaju prošle događaje da bi sudili o onim budućim, upoređujući i jedne i druge sa svojim sadašnjim okolnostima. To su oni koji ispravno razmišljaju, i svoj su um obogatili učenjem. Čak i kad bi sloboda sasvim nestala sa lica zemlje, takvi ljudi bi je izmislili. Za njih ropstvo ne pruža nikakvo zadovoljstvo, ma koliko da je ukrašeno.

Veliki Turčin¹⁶ je bio potpuno svestan da knjige i učenje više od bilo čega drugog omogućuju ljudima da shvate sopstvenu prirodu i da se gnušaju tiranije. Znam da u njegovoj zemlji ima malo obrazovanih ljudi, jer on neće da ih bude mnogo. Upravo zbog tog ograničenja, ljudi sa jakim žarom i predanošću, koji su uprkos proteku vremena očuvali ljubav za slobodu, ipak ostaju nedelotvorni jer se ne poznaju, bez obzira koliko ih je. Pod tiranijom su izgubili slobodu delanja, govora, pa skoro i mišljenja. Usamljeni su u svojim težnjama. Zaista, Momo, bog podrugljivosti, nije se šalio kada je to kritikovao u čoveku, koga je Vulkan oblikovao, tačnije, da Stvoritelj nije postavio prozorčić na srce svojih stvorenja da bi im misli učinio vidljivim. Kaže se da su Brut, Kasije i Kask, na svom pohodu da oslobode Rim pa samim tim i ceo svet, odbili da u svoje društvo prime Cicerona, tog velikog pobornika društvene pravde, ako je takav neko ikad postojao, jer su smatrali da ima plašljivo srce za tako uzvišeno delo. Verovali su u njegovu volju, ali ne i u njegovu hrabrost. Ko god da proučava događaje minulih vremena i stare anale, neće naići ni na jedan jedini slučaj da heroji nisu mogli svoju zemlju da otrgnu od zlih ruku kada su tom zadatku pristupili čvrstom, svesrdnom i iskrenom namerom. Da bi im pokazala svoju pravu prirodu, čini se da im je sloboda podarila novu snagu. Harmodije i Aristogiton, Trasibul, Brut Stariji, Valerije i Dion postigli su

¹⁵ *Odiseja*, knj. II, stihovi 14–19. Kimerci su bili varvarski narod severno od Crnog mora, u osmom i sedmom veku pre nove ere, po kome je Krim dobio naziv.

¹⁶ Otomanskog sultana u Carigradu često su zvali Veliki Turčin.

uspešno ono što su čestito isplanirali. Jer sreća skoro nikada ne izneveri snažnu volju. Brut Mlađi i Kasije uspešno su ukinuli ropstvo i mada su stradali prilikom pokušaja da ponovo uspostave slobodu, nisu umrli bedno (kakvo bogohuljenje bi bilo reći da je ičeg sramotnog bilo u vezi s ovim ljudima, bilo u smrti bilo za života!).¹⁷ Njihov gubitak uzrokovao je veliku štetu, trajnu nesreću i potpuno razaranje Republike, koja je, čini se, sahranjena zajedno s njima. Ostali, potonji poduhvati protiv rimskih imperatora bili su samo spletkarenja ambicioznih ljudi koji ne zaslužuju sažaljenje za ono što ih je zadesilo, pošto je jasno da nisu nameravali da zbate, već samo da uzurpiraju krunu, kujući zaveru da smaknu tiranina, ali da zadrže tiraniju. Ne bih voleo da takvi ljudi imaju uspeha i drago mi je što su svojim primerom pokazali da sveto ime Slobode nikada ne treba zloupotrebljavati za prikrivanje rdavog poduhvata.

Ali vratimo se temi ove rasprave čiju sam nit zapravo izgubio: pravi razlog zbog koga ljudi dobrovoljno izvršavaju naređenja jeste to što su ljudi rođene sluge i vaspitavani su kao takvi. Iz toga proizlazi još i to da ljudi pod tiraninom lako postaju kukavice i lako se podređuju. Za ovu napomenu duboko sam zahvalan Hipokratu, slavnom ocu medicine, koji je ovu misao zapisao i preneo u svojoj raspravi pod naslovom *O bolestima*. Taj slavni čovek bio je zaista obdaren velikim srcem, što je jasno i pokazao u odgovoru Velikom Kralju koji je hteo da ga veže za sebe posebnim privilegijama i skupocenim poklonima. Hipokrat je iskreno odgovorio da će mu opterećivati savest upotrebi li svoju nauku za lečenje varvara koji su želeli da ubiju njegove sunarodnike Grke, ili ako svojim umećem verno služi bilo kome ko je pokušao da porobi Grčku. Pismo koje je poslao kralju, i sada se može čitati zajedno s ostalim njegovim radovima i zauvek će svedočiti o njegovom velikom srcu i plemenitoj prirodi.

Do sada bi trebalo da bude očigledno da kada se jednom izgubi sloboda, nestaje i hrabrosti. Potčinjen narod ne pokazuje ni ljutitost, ni volju za borbu. Njegovi muškarci zlovoljno srljaju u opasnost, kao da su vezani i obamrli. Srce im ne kuca snažno za slobodu, što rađa prezir prema opasnostima i spremnost da se među saborcima steknu čast i slava hrabrom pogibijom. Među slobodnim ljudima postoji nadmetanje ko će, svako ponaosob, učiniti najviše za opšte dobro; svi očekuju da dele stradanja u slučaju poraza, odnosno blagodeti pobeđe. Ali porobljen narod, pored ratničke hrabrosti, gubi i svaki znak oduševljenja, pošto su srca ljudi ponižena, pokorena i nesposobna za bilo kakvo veliko delo. Tirani su toga veoma svesni i, da bi još više ponizili podanike, ohrabruju ih da prihvate ovaj stav koji bi, na kraju, postao nagonski.

Ksenofont, ugledni istoričar prvog ranga kod Grka, napisao je knjigu u kojoj opisuje razgovor Simonida s Hijeronom, tiraninom Sirakuze, o mukama tirana. Ta knjiga obiluje prefinjenim i ozbiljnim opomenama koje su uverljive da ne može biti uverljivije. Kamo sreće da su je svi ti despoti koji su ikada postojali držali pred očima poput ogledala! Nemoguće je da ne bi prepoznali sopstvene bradavice i osetili stid zbog bubuljica. U toj raspravi objašnjene su muke tirana jer moraju da se boje svakoga pošto svakom nanose zlo. Između ostalog, nalazimo da loši vladari koriste strane vojnike u svojim ratovima i plaćaju im, ne usuđujući se da povere oružje sopstvenom narodu, kome su naneli zla. (Bilo je dobrih vladara, čak i među Francuzima, koji su plaćali najamnike iz drugih država, doduše više ranije nego sada, ali s potpuno drugačijom namerom – da sačuvaju svoj narod, smatrajući da novac nije bitan u poređenju sa životima Francuza. Verujem da je na to mislio Scipion, Veliki Afrikanac, kada je rekao da bi radije spasio jednog sunarodnika nego pokorio stotinu neprijatelja.) Savršeno je jasno da diktator svoju vlast ne smatra čvrstom sve dok nije dostigao visinu s koje ne postoji nijedan iole vredan podanik. Stoga se s pravom može na njega primeniti prekor Trasona gospodaru slonova, koji je zabeležio Terencije:

Zar ste zaista toliko ponosni

Što naređujete divljim zverima?

Ovo lukavstvo tirana da podanike zaglupljuju jasno se može uočiti po onom što je uradio Kir sa Lidanima pošto je zauzeo Sard, njihovu prestonicu, i zarobljenog Kreza, njihovog basnoslovno bogatog kralja, stavio na milost i nemilost. Kada je Kiru javljeno da se narod Sarda digao na ustanak, najlakše bi bilo da je ustanak ugušio silom. Kako nije hteo da opustoši tako lep grad ili da tamo postavi vojsku da zavede vlast, setio se neobično pogodnog rešenja da ublaži ustanak. Otvorio je javne kuće, gostionice i javne igre i obnarodovao da stanovništvo treba da ih posećuje. Ispostavilo se da je to toliko delotvorno da nikad više nije morao da diže mač na Lidane. Ti jadni ljudi su uživali smišljajući razne vrste igara. Tako su

¹⁷ Brut i Kasije su pomagali da se ubije Julije Cezar 44. godine p.n.e. Izvršili su samoubistvo pošto ih je Marko Antonije pobedio u bici kod Filipa 42. godine p.n.e

Latini izmislili novu reč po njima: to što mi nazivamo *zabava*, oni zovu *ludi*, po reči Lidi. Nisu svi tirani tako jasno pokazali volju da omekšaju svoje žrtve; ono što je pomenuti despot proglasio i sproveo u delo, većina ostalih je radila tajno, na samom kraju. U prirodi je svetine, koja je uvek gušće naseljena u gradovima, da bude podozriva prema onome ko brine za nju, a lakoverna prema onom ko je namagarči. Nije ništa lakše uloviti pticu u klopku, niti ribu pomoću crva na mamcu nego sve te sirote budale namamiti na ropstvo pomoću šarenih laži. Prosto je neverovatno kako narod dopušta da bude upecan. Igre, farse, spektakli, gladijatori, neobične zveri, medalje, slike i slična opojna sredstva bila su za antičke narode mamac ropstva, cena njihove slobode, oruđa tiranije. Tim postupcima i zavodjenjem antički diktatori su tako uspešno namamili podanike pod jaram, da je zaglupljen narod, zadivljen zabavom i šarenim jalovim zadovoljstvima, prihvatio podređenost tako naivno, mada mu to ne služi na čast, kao mala deca dok uče da čitaju gledajući lepe slike u knjigama. Rimski tirani otišli su još dalje. Često bi gradskim stražarima naredili da priređuju gozbe, da bi se ulagivali svetini kojoj je zadovoljstvo da se najede uvek bilo iznad bilo čega drugog. Ni najinteligentniji i najbistriji među njima ne bi ostavili zdelu supe da bi išli da se bore za slobodu Platonove države. Tiranin bi poslao bogate poklone, mericu žita, galon vina, uz to i novac, a potom bi svi besramno klikali: „Živeo vladar!” Budale nisu shvatile da su dobile, samo delić onoga što im zapravo pripada, i da njihov vladar sve to ne bi mogao da im pruži a da im najpre to nije oduzeo. Čovek kome je na poklon dat novac i koji se nakrkaio na javnom piru, hvaleći na sva usta Tiberija i Nerona zbog velikodušnosti, sutra će biti primoran da prepusti imanje njihovoj gramzivosti, svoju decu njihovoj požudi, sopstvenu krv surovosti tih veličanstvenih imperatora, i ne bi prozborili reč, poput kamena, ne bi se pomerili, poput panja. Svetina se oduvek tako ponašala, revnosno primala mito koji pošten ne bi primio, lakomisleno oguglala na poniženja i uvrede koje se časno ne mogu podneti. Nisam sreo nikoga u današnje vreme ko se ne bi stresao pri samom pomenu Neronovog imena, tog užasnog zlikovca, odvratnog i ništavnog štetočine. Pa ipak, kad je umro – kad je ta palikuća, taj krvnik, ta krvožedna zver umrla gnusno kao što je i živela – plemeniti Rimljani, sećajući se njegovih igara i svečanosti, rastužiše se do te mere da u znak žalosti obukoše crninu. To je opisao Kornelije Tacit, pouzdan i ozbiljan, jedan od najpouzdanijih pisaca. To nije ništa neobično u odnosu na ono što je isti taj narod pre toga uradio kad je umro Julije Cezar, koji je pogazio zakon i slobodu, u čijem karakteru, po mome mišljenju, nije bilo ničeg vrednog zbog njegovog slobodoumlja koje je toliko puta hvaljeno. On je bio štetniji od najsvirepijeg tiranina koji je ikada postojao, pošto je upravo ta njegova otrovna ljubaznost osladila Rimljanima ropstvo. Posle njegove smrti, taj isti narod, čuvajući na nescima ukus njegovih gozbi a u sećanju njegovu darežljivost, do poslednjeg čoveka odao mu je počast. Naslagaše klupe Foruma za veliku vatru na kojoj mu je spaljeno telo, a kasnije mu podigoše stub, posvetivši ga „Ocu naroda”. (Takav je natpis na kapitelu.) Ukazaše mu veću počast kad je umro no što je po pravu trebalo da ukažu bilo kom živom stvoru na svetu, osim možda onima koji su ga ubili.

Ti rimski imperatori nisu čak propustili ni da prisvoje titulu Narodnog Tribuna, delimično zato što je taj položaj neprikosnoven i nepovrediv, a delimično zato što je ustanovljen za odbranu i zaštitu naroda i uživao naklonost države. Tim sredstvima su obezbedili da ih stanovništvo do kraja podržava, kao da su se tom titulom služili ne zloupotrebljavajući je. I danas ima onih koji se tako ponašaju. Nikada ne započinju ništa nepošteno, pa čak ni nešto značajno, a da pre toga ne održe dopadljiv govor o narodnom dobru i sveopštoj koristi. Vi dobro znate, o Longa, ovu formulu koju mudro primenjuju kad je to potrebno. Da se razumemo, o mudrosti nema govora tamo gde ima toliko drskosti. Vladari Asirije, pa čak i kasnije Medije, pojavljivali su se u javnosti veoma retko da bi pobudili nedoumicu među svetinom nisu li možda oni nekakvi nadljudi, i podstakli svet da zamišlja ono što ne može da proceni očima. Zbog toga su se mnogi narodi koje su Asirci dugo držali pod vlašću, navikli na bedno podaništvo i spremnije se mirili s njim jer nisu znali ko im je vladar, odnosno da li ga uopšte imaju, pošto su se iz priča bojali nekoga koga nikada nisu ni videli. Prvi vladari Egipta retko su se pojavljivali bez mačke ili grančice u rukama, odnosno plamena na glavi, maskirajući se tako i paradirajući poput čudotvoraca. Tako bi kod podanika izazivali duboko poštovanje i divljenje, dok bi im se manje glup i manje ponizan svet, čini mi se, samo podsmevao. Žalosno je pogledati lukavstva kojima su se prvi despoti koristili da bi utemeljili svoju tiraniju; otkriti kojim mnoštvom sitnih trikova su se služili, uvek nailazeći na lakoverne mase, koje se lako hvataju u mrežu. Uvek bi takvom lakoćom namagarčili žrtve, da su ih rujanjem prosto još više porobili.

Kako drugačije da prokomentarišem drugu izvitoperenu prevaru, koju su stari narodi uzimali zdravo za gotovo? Bili su, naime, čvrsto uvereni da je palac Pira, kralja Epira, čudotvoran i da leči bolesti slezine. Legendu su objašnjavali time da je njegov palac posle spaljivanja leša, nađen u pepelu, od plamena netaknut. Tako lakoveran narod izmišlja laži, a potom veruje u njih. Mnogi su prepričavali takve priče, ali

tako da se lako moglo videti kako su te priče nastale iz dokonog čavrljanja po gradu i glupih glasina među svetinom. Kada je Vespazijan, vraćajući se iz Asirije, prolazio kroz Aleksandriju na putu do Rima da bi preuzeo vlast nad imperijom, činio je čuda: bogalje uspravljao, slepima vraćao vid i činio mnoga druga dobra dela u koja su lakovernici poverovali kao da vide slabije, ja bih rekao, i od slepaca. I sami tirani su se čudili kako ljudi mogu trpeti tlačenje jednog jedinog čoveka. Pribegavali bi korišćenju religije u sopstvenu odbranu i, tamo gde je bilo moguće, poslužili bi se delićem božanskog da bi opravdali svoja nedela. Ako je verovati Vergilijevoj Sibili, Salmonej, za kaznu što se šepurio kao Jupiter da bi zaveo narod, sada ispašta u najcrnjem paklu:

*Trpeo je beskrajne muke zato što
podražavaše
Gromove nebesa i vatre Jupitera.*

*Vozio se kočijama u koje behu upregnuta
Četiri konja, nesigurno se vozeći na nebu,
A u ruci držaše sjajnu baklju.
Među Grke, na glavni trg voziše hrabro
U srce grada Elida:
Pokazujući nadmenost za koju je mislio
Da je počast
Koja nepobitno pripada samo bogovima.
Ova budala koja podražavaše oluju
I nedostižne gromove,
Zveckajući mesingom i pod vrtoglavim
teretom
Na atovima tvrdih kopita,
Dok ga Svemoćni Otac gledaše,
Ne vitlaše bakljom, niti slabašnim
plamenom
Zašiljenog voska što se dimi,
Nego razjarenim treskom groma i munje
Prevrnuše ga, okrenuvši ga naglavačke.*

Ako je neko ko je, postupivši u svoje vreme krajnje drsko, tako dobro prihvaćen u paklu, mislim da će oni koji koriste religiju kao plašt da bi prikrili svoju bezvrednost, steći čak i veće zasluge da se na kraju nađu na istom tom mestu.

Naše vođe su u Francuskoj uvele slična lukavstva, kao na primer žabe krastače, krin na grbu, sveto ulje i stegove sa zlatnim plamenom. Bilo kako bilo, ja ne želim da budem sumnjičav, pošto ni mi ni naši preci nismo dosad imali razloga za sumnjičavost. Naši kraljevi su uvek bili tako velikodušni u mirnodopskim vremenima, a tako smeoni za vreme ratova, da se prosto čini kako ih priroda nije stvorila kao ostale ljude, nego ih je čak pre rođenja Svemogućii odredio da vladaju i očuvaju kraljevinu. Čak i da to nije tako, ne bih se usudio da dovedem u pitanje istinu o našoj tradiciji niti da je tako strogo preispitam da joj poljuljam tanano samoljublje. Ovo je teren za našu francusku poeziju, koja je, čini mi se, naprosto preporođena kroz našeg Ronsara (Ronsard), našeg Baifa (Baïf), našeg Belea (Bellay). Ti pesnici unapređuju naš jezik tako dobro da slobodno mogu da poverujem kako uskoro ni Grci ni Latini u tom pogledu neće biti u prednosti u odnosu na nas, sem u pogledu starešinstva. I jamačno bih naškodilo našoj rimi – volim da upotrebim baš tu reč, mada bi neke druge reči pre pristajale, jer čak i u današnje vreme poznajem ljude sposobne da oplemene poeziju i povrate joj prvobitni sjaj – ali, kako rekoh, naneo bih Muzi veliku nepravdu kada bih je lišio sjajnih priča o kralju Klodoviku, na osnovu kojih već sada vidim našeg nadahnutog Ronsara kako se lepo i lako razvija u *Fransijadi*. Cenim njegovu uzvišenost, svestan sam snage njegovog duha, a poznajem šarm tog čoveka: lepo će mu pristajati ratni steg upravo kao što su Rimljanima

lepo stajali veliki posvećeni štitovi i, po Vergilijevom opisu, štit bačen s neba na zemlju. Upotrebiće ampulu osvećenog ulja, kao što su Atinjani upotrebljavali Erihtonijevu korpu; dobiće aplauz za junačka dela, kao što su dobili venac od maslinovih grančica, za koje se tvrdi da su i sada u Minervinom tornju. Bilo bi drsko kada bih pokušao da omalovažim naše uspomene i tako okrnjim zasluge naših pesnika.

Ali da se vratim našoj temi, čiju sam nit nenamerno izgubio: da bi učvrstili svoju moć, uvek je bilo da su tirani na sve načine pokušavali da nauče narod ne samo poslušnosti i ropstvu već i divljenju prema njima. Prema tome, sve što sam do sada rekao u vezi sa načinom postizanja što lakšeg podređivanja, odnosi se na diktatore i njihov stav prema podređenom i običnom svetu.

TREĆI DEO

Sada stižem do tačke koja je, po mome mišljenju, srž i tajna dominacije, oslonac i temelj tiranije. Ko god pomisli da ubojite sekire ili straže služe da štite i zaklanjaju tirane, po mojoj oceni, misli pogrešno. Sve se to koristi, rekao bih, više radi parade i šepurenja nego iz ubeđenja. Kopljanici zabranjuju ulazak u palatu onima koji su jadno obučeni i bez oružja, a ne naoružanima koji mogu da izvedu prevrat. Pouzdano se može tvrditi da je manje rimskih imperatora uteklo opasnosti uz pomoć stražara nego onih koje su ubili sopstveni kopljanici.¹⁸ Tiranina ne brane konjice, pešadija niti oružje. Ovo možda ne zvuči verovatno na prvi pogled, ali je ipak istinito da svega četvorica ili petorica čuvaju diktatora, četvorica, petorica drže zemlju u ropstvu u njegovo ime. Petorica, šestorica imaju pristup do njegovih ušiju i uz njega su ili svojom voljom, ili ih on okupi kao saučesnike u svirepostima, pratioce u zadovoljstvima, svodnike u zadovoljavanju njegovih požuda i učesnike u podeli plena. Ta šestorica tako uspešno upravljaju gospodarem, da on postaje odgovoran ne samo za svoja nedela već čak i za njihova. Ta šestorica imaju pod sobom njih šest stotina koji ubiraju korist i sa tih šest stotina rade isto što i s tiraninom. Tih šest stotina pod sobom imaju šest hiljada koje unaprede i povere im upravljanje oblastima, odnosno finansijama, da bi služili kao instrument pohlepe i okrutnosti, izvršavali naredbe u pogodnom trenutku i pravili pustoš po celoj zemlji tako da ne mogu opstati sem u senci onih šest stotina, niti mogu da se izuzmu od zakona i kazni, osim kroz njihov uticaj.

Posledice svega toga su pogubne. Svako ko želi da odmota klupko videće da ne samo šest hiljada nego sto hiljada, čak milioni su vezani za tiranina ovom vrpcom. Po Homerovim rečima, Jupiter se hvali što može da prizove sve bogove kad povuče lanac. Takav plan je u Senatu pod Julijem imao za posledicu ustanovljenje novih položaja, otvaranje novih službi, ne zato, ako ćemo iskreno, da se izvrši reforma pravnog sistema, već da se steknu novi pobornici despotizma. Ukratko, kada se dostigne određena tačka, kroz velike ili male usluge do kojih se preko tiranina može doći, naći će se skoro onoliko ljudi kojima tiranija donosi korist, koliko i onih koji priželjkuju slobodu. Lekari tvrde da ako se u nekom delu tela pojavi gangrena, u nekom drugom delu tela nastaće promene koje odmah deluju na oboleli deo. Isto tako, kad god vladar postane diktator, sav društveni talog će se okupiti oko njega – ne mislim na sitne lopove i siledžije bez ušiju¹⁹ koji su za republiku potpuno nevažni – nego na one koji su iskvareni gorućim ambicijama ili snažnom pohlepom; ti će ga podržavati da bi delili s njim ratni plen i postali sitni upravljači i zapovednici pod velikim tiraninom. To je praksa među okorelim razbojnicima i čuvenim gusarima: neki otkrivaju zemlju, drugi presreću putnike, neki opet čekaju u zasedi ili čuvaju stražu; neki ubijaju, drugi pljačkaju i, mada se razlikuju po položaju, neki su samo niži službenici, dok su drugi poglavice bandi, svaki od njih ima osećanje da deli plen, ako ne glavnicu, a ono bar od učinka pljačke. Na ovo se tesno nadovezuje kako su se gusari Sicilije zbijali u tako velike grupe da je postalo neophodno poslati protiv njih velikog Pompeja, i da su u svoj savez uključili lepe gradove i velike centre u koje su se sklanjali nakon povratka s pohoda i debelo plaćali za skrivanje opljačkanog blaga.

Prema tome, despot potčinjava narod. Jedne pomoću drugih, tako da je zaštićen pomoću onih od kojih bi, da su to poštene ljudi, morao da se čuva, kao što prilikom cepanja drva moramo da koristimo zaglavak od istog drveta. Takvi su njegovi kopljanici, stražari, naoružani vojnici. Nije da oni povremeno ne stradaju od njegove ruke, ali sav taj ološ, napušten i od Boga i od ljudi, može da izdrži zlo ako mu je dopušteno da čini zlo, i to ne protiv onoga ko ga iskorišćava, već protiv onih koji, poput njih samih, podređuju druge, ali su bespomoćni. Ipak, dok posmatram one koji mučno služe tiranina da bi izvukli neku korist od njegove tiranije i od potčinjavanja naroda, često sam zapanjen njihovom pokvarenošću i žalim ih zbog njihove gluposti. Jer, ruku na srce, samo se glup čovek priklanja tiraninu, udaljavajući se pri tom od slobode i, takoreći, oberučke prihvata sluganstvo. Neka takvi ljudi, nakratko, ostave po strani svoje ambicije, zaborave na grabežljivost i nek, pogledaju sebe kakvi su! Tako će jasno videti da varošani, seljaci koje oni gaze nogama i s kojima postupaju gore nego što se sa zatvorenicima ili robovima postupa, videće, velim, da su ti ljudi, maltretirani na taj način, ipak – u poređenju s njima – imućniji i prilično slobodni.

¹⁸ Gotovo trećinu rimskih imperatora ubili su sopstveni vojnici.

¹⁹ Odsecanje ušiju za krađu je drevni običaj kažnjavanja. U srednjem veku se još primenjivao pod sv. Lujem. Tako osakaćeni muškarci postali su obeščašćeni i nisu mogli biti ni sveštenici ni sudije

Seljak i zanatlija, bez obzira do koje mere porobljeni, ispunili su svoju obavezu kada urade to što im je rečeno, dok je diktator okružen ljudima koji mu se ulaguju i traže njegovu naklonost, čineći i više no što diktator traži. Takvi ljudi ne moraju samo da slušaju, već i da naslućuju njegove želje, a da bi ga zadovoljili, moraju te želje da predvide. Moraju da se iscrpljuju, muče, ubijaju od posla u njegovom interesu, a njegovo uživanje da prihvate kao svoje, zanemarujući sopstvene želje, izvitoperujući karakter i kvarivši svoju ličnost. Moraju paziti na njegove reči, intonaciju glasa, gestove i poglede. Bolje da nemaju oči, noge, ruke koje nisu spremne da odgovore njegovim željama, odnosno da mu pogađaju misli.

Može li se to nazvati srećnim životom? Može li se to nazvati življenjem? Ima li išeg nesnosnijeg od toga, neću da kažem za izuzetnog čoveka, čak ni čoveka plemenita roda, već, jednostavno, za čoveka zdravog razuma, odnosno, ići ću dalje, za biće s ljudskim obrazom? Šta je bednije nego kad ništa ne možeš nazvati svojim, kad te drugi izdržava, udeljuje ti snagu, telo, čak i život?

Ljudi ipak prihvataju ropstvo da bi došli do bogatstva; kako bi mogli da steknu sve kad ne mogu da tvrde čak ni to da pripadaju sebi? Kako pod tiraninom išta može da se poseduje? Ipak se prave kao da je bogatstvo njihovo, a zaboravljaju da su oni ti koji vladaru daju vlast da uzme sve od svakog. Vide da ništa čoveka više ne potčinjava tiraninu od imovine; da je posedovanje imovine najteži zločin protiv njega, koji se kažnjava čak i smrću; da on od svega više voli novac i uništava samo bogate, koji mu dolaze kao pred kasapina, nudeći se natutkani do te mere da mu voda ide na usta. Ti izabrani ne bi trebalo da se sećaju onih koji su se obogatili pomoću tirana i onih koji su se najpre obogatili pa izgubili i bogatstvo i život. Oni treba da razmisle ne o tome kako su mnogi drugi stekli bogatstvo, već pre o tome koliko malo njih je to bogatstvo sačuvalo. Kad pogledamo drevnu prošlost ili jednostavno vreme u kome živimo, biće nam jasno koliko je mnogo onih koji su sramno stekli naklonost prinčeva, koji ili izvlače korist iz pokvarenosti ili naivnosti, i koje su na kraju ti isti prinčevi lišili svega. Mada su u početku takvim slugama izlazili u susret, kasnije su iskusili promenu ponašanja koja ih je uništila. Dakako da je među velikim brojem ljudi koji su neko vreme bili u nekakvoj vezi s lošim vladarima, bilo malo ili, takoreći, nije bilo nijednog koji nije iskusio tiraninovu mržnju koju su pre toga zajedno okretali protiv drugih. Pošto su se obogatili pljačkajući druge uz pomoć vladara, na kraju vide da vladar pljačka i njih.

Čak i karakterni ljudi, ako se ponekad desi da tiranin takve uvažava i drži u milosti, pošto u njima vidi vrline i ispravnost koje pobuđuju poštovanje čak kod većine ljudi od karaktera, velim, ne mogu dugo da izbegnu a da ne podlegnu opštoj boljki i rano će iskusiti tiraniju na svojoj koži. Jedan Seneka, jedan Bur, jedan Trasea, taj trijumvirat izuzetnih muškaraca poslužiće kao podsetnik takve nesreće. Dvojica od njih su bili bliski s tiraninom, imali su tu sudbonosnu odgovornost da u rukama drže upravljanje njegovih poslova, i obojicu je cenio i voleo. Jedan je bio s njim u bliskom prijateljstvu, pošto je svog gospodara podučavao u detinjstvu. Surova smrt sve trojice dovoljan je dokaz kako se malo može verovati u iskreno prijateljstvo sa lošim vladarem. I zaista, kakvo se prijateljstvo može očekivati od nekog čije je srce od kamena pa mrzi i sopstveni narod koji ga sluša? To što ne ume da voli, potpuno osiromašuje njegov duh i uništava njegovu imperiju.

Ako neko osporava da su ti ljudi pali u nemilost zato što su hteli da budu poštene, neka slobodno pogleda one koji su bliski tom istom tiraninu i videće da nisu prošli ništa bolje oni koji su u njegovoj milosti i koji su se održali nečasnim sredstvima. Ko je čuo za ljubav veću, naklonost istrajniju, ko je čitao o čoveku koji je bio snažnije vezan za neku ženu nego što je Neron bio vezan za Popeju? Pa ipak, kasnije je on sam otrovao tu ženu. Agripina, njegova majka, usmrtila je svoga muža Klaudija da bi proslavila sina. Da bi mu ugađala, nije nikada prezala ni od čega, pa ipak joj je upravo njen sin, njeno čedo, njen vladar koga je njena ruka uzdigla, konačno oduzeo život. Istina koju niko ne poriče, jeste da je takvu kaznu zaslužila, samo kamo sreće da je nije izvršila ruka rođenog sina. Da li je bilo bezazlenijeg, naivnijeg i, iskreno rečeno, glupljeg čoveka od imperatora Klaudija? Ko je još bio više obuzet svojom ženom nego on Mesalinom, koju je na kraju sam predao dželatima? Glupost tiranina po pravilu onemogućava da bude blagonaklon, mada na neki tajanstven način, okrutnim postupcima čak i prema najbližim saradnicima kao da pokazuje kako malo razuma ima.

Opšte su poznate reči tiranina koji je, zagledan u vrat svoje supruge, žene koju je nežno voleo i bez koje, čini se, nije mogao da živi, pomilovao vrat ljupkom opaskom: „Ovaj divni vrat bi za tren oka bio presečen samo da naredim.” Zbog toga su većinu nekadašnjih diktatora jednostavno ubili najbliži poverenici, koji su manje verovali ćudima tiranina nego njegovoj moći, jer su spoznali pravu prirodu

tiranije. Tako je Domicijana ubio Stefan, Komoda jedna od njegovih ljubavnica, Antonina Karakalu ubio je Makrin, a i ostali su završili na sličan nasilan način.

Istina je da tiranin zapravo nikada nije voljen, niti on istinski voli. Prijateljstvo je sveta reč, svetinja. Uspostavlja se samo među ljudima od karaktera i nikada se ne ukorenjuje sem kroz uzajamno poštovanje; cveta ne toliko potkrepljeno ljubaznošću koliko iskrenošću. Ono što kod jednog prijatelja budi poverenje u drugog jeste saznanje o ispravnosti: uverenje o prijateljevoj dobroj prirodi, njegovom poštenju i postojanosti. Prijateljstva nema tamo gde ima surovosti, neverstva, nepravde. A tamo gde se sakupljaju pokvarenjaci postoji samo zavera, a ne drugarstvo. Takvi nisu uzajamno privrženi, povezuje ih jedino strah. Oni nisu drugovi, već puki saučesnici.

Mada ne sasvim nemoguće, ipak bi bilo teško naći istinskog prijatelja u tiraninu. Iznad drugih, bez prijatelja, za sebe smatra da je s one strane prijateljstva, koje se zapravo zasniva na jednakosti koja mora imati dva jednaka uda da ne bi šantala. Zato je među lopovima časno (tako se barem priča) deliti plen. Oni su drugari. Ako se ne vole, a ono se poštuju i neće da umanje snagu svađom. Ali miljenici tirana nikada ne mogu potpuno da se osećaju sigurni, tim pre što je tiranin od njih naučio da je svemoguć i iznad zakona i obaveza. Zbog toga hoće da njegova volja bude isključiva i da bude gospodar svega, bez ičijeg suparništva. Žalosno je da nikome nije stalo da izigrava mudraca u ime drugih, i da među toliko laskavaca nema nijednog koji je dovoljno mudar i hrabar da tiraninu kaže ono što je, u basni,²⁰ lisica rekla lavu koji se pretvarao da je bolestan: „Volela bih da ti dođem u jazbinu i da te posetim, ali vidim mnogo tragova životinja koji vode unutra, a nijedan koji vodi napolje.”

Ti bednici vide sjaj despotovog blaga i zaslepljuje ih velelepni prizor. Privlači ih bleštavost i približe se, ne shvativši da prilaze plamenu koji će ih neizbežno opeći. Na sličan način privučen, znatizeljni satir iz starih basni, videvši svetao plamen u rukama Prometeja, prilazi i ljubi ga, toliko mu se dopao, i biva opečen.²¹ Kao što nas pesnik iz Toskane²² podseća, noćni leptir, gonjen željom, traži plamen jer sija, a u isto vreme vidi i drugu osobinu vatre, onu da gori. Priznajući da miljenici ponekad mogu da izbegnu ruku onoga koga služe, oni nisu nikada bezbedni u odnosu na vladara koji ih proganja. Ako je vladar dobar, moraće da polože račun o svojoj prošlosti i konačno uvide da ima pravde; ako je vladar loš i sličan bivšem gospodaru, imaće svoje miljenike koji obično nisu zadovoljni samo time da zauzmu mesto prethodnika, nego će češće zahtevati njihovo bogatstvo i život. Ima li, dakle, ikoga ko će pod tako opasnim okolnostima, a sa tako malo sigurnosti, uprkos tolikim rizicima i tako opasnom gospodaru, i dalje imati ambicije da zauzme do te mere zlokoban položaj? Blagi Bože, kakve patnje, kolike žrtve sve to zahteva! Danonoćno biti opsednut kako da se udovolji Jednome, a istovremeno bojati ga se više nego ikoga na svetu. Biti stalno na oprezu, otvorenih ušiju, zapitan kada će udarac doći; otkriti zaveru, čuvati se zamki, motriti na lica oko sebe ne bi li se videli znaci prevare; smeškati se svakom, a smrtno se plašiti svakog; ne biti siguran ni u koga, ni u otvorenog neprijatelja ni u pouzdanog prijatelja; pokazivati stalno veselo lice uprkos strahu u srcu, nesposoban da se bude veseo, ali ne usuđujući se da se bude tužan!

Ipak je zanimljivo udubiti se u to šta dobijaju iz sveg tog mučenja, kakve koristi izvlače iz muka svog bednog postojanja. U stvari, ljudi nikada ne okrivljuju tiranina zbog zala koje trpe, nego odgovornost prebacuju na one koji na njega utiču. Svi se međusobno nadmeću: narodi, države, čak i seljaci, težaci, u pominjanju imena miljenika. Uočavaju njihove mane, grde ih na sva usta, pričaju o njima bezbroj bestidnosti, sipaju na njih hiljade kletvi. Sve njihove besede, zakletve, okrenute su protiv tih ličnosti. Smatraju ih odgovornim za sve svoje nesreće, bolesti, gladovanja; i ako im povremeno ukazuju znake poštovanja, osećaju u srcima gnev i užasavaju ih se više nego divljih zveri. To je slava i to su počasti koje ljudi ukazuju uticajnim miljenicima i njihovim zaslugama. Kad bi mogli da rastrgnu njihova tela, tražili bi još, samo dopola zadovoljni agonijom koju mogu da gledaju. Jer čak i kad su miljenici mrtvi, oni koji žive posle njih nisu lenji da ukaljaju imena ovih ljudoždera²³ da im potpuno unište ugled pišući o njima knjige i da im, takoreći, razvlače kosti pred potomstvom, zauvek ih kažnjavajući za grešan život i posle smrti.

Naučimo, dakle, još dok je vreme, naučimo da činimo dobro. Dignimo oči ka nebu zbog naše časti, za samu ljubav prema vrlinama, i da se izrazim mudro, zbog ljubavi i časti Svevišnjeg koji je nepogrešivi svedok naših postupaka i pravedni sudija naših grešaka. Istinski verujem da sam u pravu, pošto

²⁰ Reč je o Ezopovoj basni.

²¹ Eshil, *Prometej Vatronoša* (odlomak).

²² Petrarka, *Kanconijer*, sonet XVII. La Boesi je tačno naveo stihove o noćnom leptiru.

²³ Tu reč je upotrebio Homer u *Ilijadi*, knj. I, stih 341.

ništa nije tako daleko od blagog Boga kao tiranija. Verujem da On u određenom kutku pakla čuva posebnu kaznu za tirane i njihove saučesnike.

Naslov originala Etienne de La Boétie The Discourse of Voluntary Servitude